

DERLEME

Hemşirelik Perspektifinden COVID-19 Pandemisinin Etkileri ve Yönetim Önerileri

Betül ÇAKMAK¹, Bahar İNKAYA¹

ÖZ

Tek zincirli RNA virüslerinin büyük bir grubu olan koronavirüsler, 2020 yılı şubat ayı itibarıyla Coronavirüs Hastalığı 2019 (COVID-19) olarak isimlendirilerek literatüre geçmiş ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından tüm dünyada pandemi ilan edilmiştir. Hastalığa ilişkin olarak tanımlanmış spesifik bir tedavi protokolü hala rapor edilmemektedir. Bu durum alanda çalışan bütün sağlık profesyonelleri için ciddi bir bilinmezlik oluşturmaktadır. Literatürde hemşirelerin virüsün bulaş riskinin oldukça fazla olması, sürekli olarak duygusal stres faktörleri ile karşı karşıya kalmaları, aşırı iş yükü, yaşadıkları etik ikilemler, hasta bakımının içeriğine yönelik belirsizlikler ve çalışma saatleri boyunca kendi fiziksel ve zihinsel sağlıklarının sürdürülmesi konusunda sorunlar yaşadıkları belirtilmektedir. COVID-19'a yönelik olarak kullanılan literatürde birçok farmakolojik yaklaşım bulunmaktadır. Hemşirelerin bu yaklaşımlara ilişkin yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle COVID-19 pandemisinin yönetiminde hemşirelik açısından doğru planlamaların ve yönetim stratejilerinin en kısa zamanda oluşturulması ve uygulanması oldukça önemlidir. Bu derlemenin yazılmasındaki amaç, COVID-19'un hemşirelik perspektifinden etkilerine yönelik literatür bilgilerini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19; Hemşirelik; Pandemi

Effects of COVID-19 Pandemic from Nursing Perspective and Management Recommendations

Betül ÇAKMAK¹, Bahar İNKAYA¹

ABSTRACT

Coronaviruses, a large group of single-chain RNA viruses, were named as Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in February 2020 and have been declared pandemics worldwide by the World Health Organization. A specific treatment protocol defined for the disease has still not been reported. This situation creates serious obscurity for all health professionals working in the field. In the literature; It is stated that nurses have a high risk of virus transmission, constant exposure to emotional stress factors, excessive workload, moral dilemmas, uncertainties about the content of patient care, and problems in maintaining their own physical and mental health during working hours. There are various pharmacological approaches in the literature used for COVID-19. Nurses must have sufficient knowledge of these approaches. For this reason, it is very important to establish and implement correct planning and management strategies in the shortest time possible for the management of the COVID-19 pandemic. The purpose of writing this review is to provide literature information on the effects of COVID-19 from the nursing perspective.

Keywords: COVID-19; Nursing; Pandemic

¹Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Sorumlu Yazar: Betül Çakmak

E-posta adresi: betulglchms@gmail.com

Gönderi Tarihi: 18.09.2020

ORCID No: 0000-0002-8122-2101

Kabul Tarihi: 27.11.2020

GİRİŞ

2019 yılı, Aralık ayı itibariyle, Çin'in Hubei Eyaletinden başlayarak tüm dünyada yaşamın sürdürülebilirliğini durma noktasına getiren ve her yaş grubundan insanın ölümüne neden olan yeni bir koronavirüs türü ortaya çıkmıştır. Bu virüs 2020 yılı şubat ayı itibariyle koronavirüs hastalığı 2019 (COVID-19) olarak isimlendirilerek literatüre geçmiştir (1). Vaka sayılarının katlanarak artmasıyla birlikte virüsün toplum sağlığı üzerindeki tehdidini kontrol altına alınması amacıyla Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilmiştir (2). COVID-19'a ilişkin gözlemsel araştırmalarda virüsün inkübasyon süresinin ortalama 5.2 gün (4.1-14 gün) olduğu ve inkübasyon sonrası asemptomatik olabilmekle birlikte vakalarda klinik olarak en sık pnömoniye neden olduğu ve ateş, öksürük ve nefes darlığı şikayetlerin baş gösterdiği, bazı vakalarda ise gastrointestinal yakınmalar (ishal, kusma) bildirilmiştir (3, 4). Hastalığa ilişkin olarak tanımlanmış spesifik bir tedavi protokolü hala rapor edilmemekle birlikte hastalığın tedavisinde temelde enfeksiyonun kontrolü, semptom yönetimi, solunum desteği, aşı geliştirme ve

iyileştirme oranı yüksek farmakolojik yaklaşımlar önerilmektedir (5, 6). Literatüre bakıldığında hastaların 60 yaş üzeri olduğu, %50'den fazlasının en az bir kronik hastalığının bulunduğu ve hastalarda meydana gelen şiddetli solunum yetmezliği sebebiyle yoğun bakım ihtiyacının katlanarak arttığı bildirilmektedir (7, 8).

Dünyada vakaların bildirildiği ülkelerin ve virüse bağlı hayatını kaybeden insanların sayısı hızla artarken ülkemizde, Sağlık Bakanlığı tarafından ilk COVID-19 vakası 11 Mart tarihinde bildirilmiş, virüse bağlı ilk ölüm ise 16 Martta ilan edilmiştir. Bakanlık tarafından son ilan edilen vaka sayılarıyla birlikte ülkemizdeki COVID-19 tanılı hasta sayısı 500.000'e yaklaşmış durumdadır (9). COVID-19 pandemisinin klinik seyirinin ve özelliklerinin net olarak bilinmemesi ve hastaların klinik prognozlarının sürekli değişmesi, sürecin yönetimini çok daha zorlu bir hale getirmektedir (10). Sağlık hizmeti sunumunun her aşamasında, en kalabalık ve etkin sağlık profesyoneli gruplarından biri olarak görev yapan hemşireler, pandemi sürecinin sağlıklı olarak yürütülmesinde de en önde yer almakta olup; bilgi, tecrübe ve yeteneklerini üst düzeyde kullanarak görev

yapmaktadırlar. Bu zorlu süreçte sağlık profesyonellerinin, yeni tanımlanmış ve prognozu bilinmeyen bir hastalığı yönetmeleri, deneyimledikleri farklı süreçler ve zorlukların olmasının, onlarda hem mesleki hem de psikolojik açıdan farklı etkiler bıraktığı düşünülmektedir. Özellikle de virüsün tüm ülkelerde yoğun bakım ve ventilatör ihtiyacını arttırması, yoğun bakım yataklarının kısa süreli sirkülasyonlarla değişmesi ve bu sürecin şiddetlenerek devam etmesi hemşirelerin yaşadıkları zorluklardan sadece birkaçı olarak ifade edilebilir (8, 11). Bu nedenle hemşirelerin bu süreçte yaşadıkları duyguların tanımlanmasının, tedaviye ilişkin etkili olduğu düşünülen farmakolojik ajanların klinik ortamda kullanımları sürecinde ortaya çıkan etkilere yönelik hemşirelik yaklaşımlarının önemi ve sağlık örgütlerinin COVID-19 pandemisi sürecinin etkin yürütülmesi amacıyla yayınladıkları risk değerlendirmeye yönelik raporların ve virüsten korunmaya ilişkin bilgilendirici yayınların içeriğinin değerlendirilmesinin literatüre kazandırılması amacıyla bu derleme yazılmıştır.

COVID-19 PANDEMİSİNİN HEMŞİRELER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

COVID-19 pandemisinin ortaya çıkışı ile dünyadaki bütün sağlık profesyonelleri, her açıdan çok zor ve emek gerektiren bir sürece adım atmışlardır. Özellikle hemşireler, toplumun yer aldığı bütün organizasyonlarda buldukları için bu süreçten en çok etkilenen gruplardan biri olduğu düşünülebilir. Hastaneler dışında bakım evleri, hapisaneler, yurtlarda kalan çeşitli yaş gruplarındaki hastalara ve kırılğan olan, pek çok kaynağa ulaşım yönünde yetersizliğe sahip yaşlılara sağlığın tüm alanlarında günün 24 saati sağlık bakım hizmeti veren hemşirelerin sorumlulukları, onları diğer mesleki gruplardan çok daha özel kılmaktadır (12). COVID-19 pandemisi ilanı ile birlikte yayınlanan çalışmaların çoğunda hemşirelerin toplum, klinik ve yoğun bakımlardaki sürecin yönetimi konusunda bilgi ve deneyimlerinin etkinliği, cesaretleri, fedakârlıkları, liderlik ve sorumluluk içeren davranışlarının katkısı yer almakta ve hemşirelerin toplumda birer kahraman olarak görüldükleri kayda değer bir biçimde vurgulanmaktadır (8, 12, 13).

COVID-19 pandemisinde etkin görev alan hemşirelerin de dahil edildiği araştırmalara bakıldığında hemşirelerin mesleki

sorumluluklarını sürdürme esnasında virüs bulaş riskinin oldukça fazla olması, sürekli olarak duygusal stres faktörleri ile karşı karşıya kalmaları, aşırı iş yükü, yaşadıkları ahlaki ikilemler, hastalarının ve ailelerinin ihtiyaçlarına yönelik olarak sunulacak sağlık bakımının içeriğine yönelik belirsizlikler ve çalışma saatleri boyunca kendi fiziksel ve zihinsel sağlıklarının sürdürülmesi konusunda yaşadıkları sorunlar nedeniyle hem fiziksel hem de mental sağlık problemleri yaşama riskleri bulunduğu bildirilmektedir (14, 15). Shanafelt, Ripp ve Trockel (14) tarafından yayınlanan nitel bir çalışmada, sağlık profesyonellerinde meydana gelen sorunların ve kaynaklarının öğrenilmesinin, çalışanların kaygı ve korku odaklarının belirlenmesi ve stres kaynaklarının saptanması açısından oldukça önemli olduğu belirtilmiştir. Bu amaçla sağlık profesyonelleriyle gerçekleştirdikleri dinleme oturumları sonucunda 8 temel kaygı odağı saptanmıştır. Bunlar (14);

- Uygun kişisel koruyucu ekipmana erişim,
- COVID-19'a yakalanmak ve ailelerine bulaştırma riski korkusu,

- COVID-19 bulaşma durumunda semptomları erken fark edememe ve çalışma arkadaşlarına yayma korkusu,
- Bulaş durumunda kurumunun kişisel ve aile gereksinimlerini destekleyeceğine dair belirsizliğe bağlı korku,
- Artan çalışma saatleri ve çocuğunun bakımında meydana gelen aksamalara bağlı korku,
- Artan istekler ve çalışma yoğunluğu sebebiyle aile ihtiyaçlarına karşılık verememe,
- Başka bir klinik, ünite ya da bölgede görevlendirilme korkusu,
- COVID-19'a yönelik güncel bilgi ve iletişime erişim eksikliğine yönelik korku olarak bildirilmiştir.

Literatürde hemşirelerin çalışma süresi boyunca yaşadıkları stres ve korku sebebiyle kendilerini baskı altında, pandemi yönetimine yönelik sürekli değişmekte olan kanıtlar ve yöntemler nedeniyle ise bunalmış hissettikleri belirtilmektedir (13, 16). Günümüzde dünyadaki hemen hemen bütün ülkelerin gündeminde olan, klinik ve epidemiyolojik özelliklerinin saptanmasına yönelik araştırmaların hızla devam ettiği COVID-

19'a karşı en riskli gruplardan biri olan hemşirelerin endişe ve korkularını azaltacak yönetim anlayışlarının geliştirilmesi, mesleki memnuniyet ve performanslarının artırılmasına yönelik olarak; online eğitim programlarının düzenlenmesi, finansal destek ve ödüllendirmelerin yapılması, kanıt temelli uygulamalar ile sağlık ekibin desteklenmesi ve güncel gelişmeler konusunda bilgilendirilmelerinin oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Literatüre bakıldığında, COVID-19 ve benzeri pandemi ve felaketlerde sürecin doğru yönetimine ilişkin olarak hemşirelere verilen eğitimlerin, hemşirelerin bilgi ve becerilerini geliştirdiğini, korku ve endişelerini ise azalttığı belirtilmektedir (17-19).

COVID-19 TEDAVİSİNE YÖNELİK FARMAKOLOJİK YÖNTEMLER VE TEMEL HEMŞİRELİK GİRİŞİMLERİ

Literatürde COVID-19 tedavisi için kullanılan birçok farmakolojik yaklaşım olduğu ve her geçen gün de bu yaklaşımlara yenilerinin eklendiği bildirilmektedir (20). Hastalığın tedavisinde ilk olarak kullanılan yöntemler daha önceki zaman dilimlerinde de insan sağlığını tehdit eden koronavirüs ailesinin diğer üyeleri olan SARS

(Severe Acute Respiratory Syndrome) ve MERS (Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus) enfeksiyonlarında kullanılan farmakolojik ajanlar olmuştur. Hastalığa yönelik etkisi kanıtlanmış ve tavsiye edilen spesifik bir tedavisi olmamakla birlikte kliniklerde semptom şiddetini azaltmak ve hastaların genel sağlık durumlarının korumak için sıklıkla antiviral tedavi, sıvı tedavisi, klorokin, hidroksiklorokin, kortikosteroidler, oksijen tedavisi, anti-sitokin tedavisi, koagülopati ve immunoterapi tedavisi yöntemleri kullanılmaktadır. (20, 21). Antiviral tedavide sıklıkla lopinavir-ritonavir, favipiravir, remdesivir, ribavirin kullanılmaktadır (20, 22). Genel olarak etkileri SARS-CoV-2 virüsüne karşı RNA polimeraz etkinliğini inhibe ederek virüsün genetik materyalinin çoğalmasını engellemektir. Tedavide etkin oldukları düşünülen bu antiviral ajanlara yönelik araştırmalarda, hastalarda gastrointestinal (bulantı, kusma, diyare), aritmiler, nötropeni, hepatotoksisiteler anafilaksi gibi istenmeyen durumların meydana gelebileceği bildirilmektedir (20, 22, 23). COVID-19 tedavisine ilişkin en sık kullanılan bir diğer farmakolojik yaklaşım ise klorokin ve hidroksiklorokindir. Koronavirüslere

karşı etkili olduğu ve tedavisinde kullanılabileceği 2006 yılında gösterilmiş olan hidrosiklorokin türevi bileşikler içeren ilaçlar, viral geçişi inhibe ederek viral klirensi arttırmakta ve hastalığın prognozunda düzelmeler görülmektedir (24, 25). Ancak bu olumlu etkilerinin dışında önerilen dozlar dışında kullanıldığında klorokin ve hidrosiklorokinlerin nadir ama hayatı ciddi düzeyde tehdit edebilecek uzamış QT aralığı, hipoglisemi, nöropsikiyatrik etkiler ve retinopati gibi birçok komplikasyona da sebep olacağı bildirilmektedir (22). Tedavi sürecine katkı sağlamak ve semptomları hafifletmek amacıyla kullanılan diğer yardımcı tedaviler ise kortikosteroidler, anti-sitokinler, immunoglobulinler olarak bildirilmektedir. Özellikle ARDS (Akut Rezidüel Distres Sendromu) olan ve mekanik olarak ventilasyon cihazına bağlı hastalar için önerilen kortikosteroidler diğer hasta grupları için önerilmemektedir. Hepatotoksisite, bakteriyel pnömoni, sepsis ve viral klirensi geciktirme gibi birçok komplikasyonun sebebi olabilmektedirler (22, 26). Tedavi yaklaşımlarının belirlenmesi

amacıyla gerçekleştirilen, çalışmalarda genel olarak kontrol gruplarının olmaması, kullanılan ilaç etkenlerinin klinik etkisinin tam anlamıyla ortaya çıkarılamamasına sebep olmaktadır (22).

Bu nedenle kullanılan farmakolojik yaklaşımların hastalar üzerindeki etkilerinin belirlenmesi, istenmeyen etkilerin kontrol altına alınması ve hastaların bu süreçte etkili semptom yönetimi ve bakım hizmetini alması hemşireler ile mümkün olacaktır. Klinikte ve yoğun bakımlarda COVID-19'a yönelik olarak hastaların durumlarına göre belirlenen tedavi protokolleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmak, alanda hemşireler açısından oldukça önemlidir. Hastalara bütüncül bir hemşirelik hizmeti sağlamaya yönelik olarak hastayla ilk karşılaşmadan itibaren kapsamlı bir değerlendirmenin gerçekleştirilmesi, deri ve cilt bütünlüğünün kontrolü, solunum sisteminin sürekliliğini gösteren parametrelerinin takibi, temel yaşam fonksiyonlarının sürdürülmesi, kalp atım hızı, vücut sıcaklığı ve kan basıncının takibi ve ikincil bir enfeksiyon riskine sebep olabilecek faktörlerin kontrol altına alınması, ilaçların yan etkilerine bağlı olarak görülebilecek kardiyolojik,

gastrointestinal ve sekonder risklerin kontrol altına alınması gerekmektedir (27, 28). Özellikle ilerlemiş yaşın ve komorbitenin mortaliteyi arttırdığı düşünüldüğünde tedavi süresince hemşirelerin istenmeyen etki, riskler ve hastanın bakım ihtiyaçlarına yönelik olarak topladığı ve gözlemlediği verileri sunacağı bakım hizmetinde yer vermesi ve kayıt altına almasının; COVID-19 tedavisi sürecine ve bakımın kalitesine ciddi oranda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

ULUSLARARASI HEMŞİRELİK KONSEYİNİN COVID-19 PANDEMİSİ YÖNETİMİNE İLİŞKİN ÖNERİLERİ VE ANALİZİ

Ülkemizin de üyeliğinin bulunduğu Uluslararası Hemşirelik Konseyi (ICN) tarafından 13 Mayıs tarihinde yayımlanan bir raporda, sağlık profesyonellerinin COVID-19 ile mücadeleleri boyunca sürecin yönetimine katkı sağlamak, bilgi durumlarını güncel tutmak, rehberlik etmek, korumak ve olası riskleri kontrol altına almak amacıyla paylaşımlar ve tavsiyeler de bulunmaktadır (29). Bu rapora göre;

Hemşireler ve Diğer Sağlık Çalışanları için Yeterli Miktarda Kaliteli ve Uygun Kişisel Koruyucu Ekipman Sağlanmalıdır.

Kişisel koruyucu ekipmanlar COVID-19 ile mücadele de en önemli ihtiyaçların başında gelmektedir. Yönetici ya da eğitim hemşirelerin koruyucu ekipman kullanımı konusunda yayınlanmış kanıt temelli rehberleri kullanarak kliniklerde, gerekli olmayan durumlarda ekipman kullanımını sınırlamalı, kişisel koruyucu ekipmanların nasıl kullanılacağını belirterek kendi kendine bulaş riskini azaltmalı, ekipmanların doğru şekilde muhafaza edilmesini sağlamalı ve ekipmanların tedarik sürecini yöneterek ortaya çıkan tutarsızlık ve karışıklıkları önlemelidir. Hemşirelerin bu konudaki etkin yönetimi güvensizlik yaratan bilgi kaynaklarının ortadan kalkmasını sağlayacaktır (30-32).

Hemşirelerin ve Diğer Sağlık Çalışanlarının COVID-19'a Yönelik Olarak Düzenlenen Enfeksiyonu Önlemeyi ve Kontrolünü Amaçlayan Tüm Eğitimlere Erişimi Sağlanmalıdır.

Literatürde yer alan son gelişmeler, bilgilendirmeler, rehber ve prosedürlere tüm sağlık profesyonelleri erişim sağlayabilmelidir.

Hemşirelerin kanıta dayalı bilgileri topluma yayma ve klinikte kullanmalarının insan hayatı üzerindeki etkisi oldukça önemlidir. bu bilgi erişimleri sayesinde bütün sağlık profesyonellerinin etkili bir biçimde en güncel bilgiye ulaşımı sağlanabilir (32).

Hemşirelerin ve Diğer Sağlık Çalışanlarının Sağlık Durumunun Sürdürülmesi, Takibi ve Hemşirelerin İyilik Hallerinin Korunması Sağlanmalıdır.

Hemşirelerin üzerindeki fiziksel ve psikolojik sorumlulukların yükünün azaltılmasına yönelik politikaların geliştirilmesi, risk grubunda yer alan hemşirelerin COVID-19'a yönünden daha az riskli bölgelere kaydırılması, tanı almış personel için rehabilitasyon süreçlerinin hemen uygulanmaya başlayarak personel ile temas eden bütün bireylerin COVID-19 testine tabi tutulması oldukça önemlidir. Böylece olası vakaların tespit edilmesi sağlanarak yayılım riski azaltılabilir. Hemşirelerin çalışma saatlerinin yoğunluğu, bulaş riskine karşı yaşadıkları korku, aile üyelerine duydukları özlem, tükenmişlik hissi ilerleyen süreçlerde kriz ortamları yaratabilmektedir. Bu nedenle hemşirelere psikolojik danışmanlık hizmetlerinin ve finansal

destek mekanizmalarının kullanılması, iyilik hallerinin devamına yönelik stratejiler olarak ifade edilebilir (29, 32).

COVID-19 Pandemisinin Yönetimi Sürecinde Yeni İşe Başlayan Hemşirelerin Etkili Olarak Yönetimi ve Uzman Hemşire Yetersizliği Nedeniyle Yapılan Görevlendirmelerde Hemşirelerin Desteklenmesine Yönelik Stratejiler Belirlenmelidir.

Ülkemizde ve diğer ülkelerde de pandeminin sağlıklı yürütülmesi açısından devlet ve birçok kurum yeni mezun olmuş hemşireleri ekibine dâhil etmiştir. Hemşirelerin sayıca artması ve sürecin doğru yönetilmesi mesleğin gelişimi açısından önemli stratejik bir güçtür. Bu nedenle hem yeni işe başlayan hemşirelerin yetkinliklerini arttırarak hemşirelik iş gücüne etkili olarak katılımlarını sağlamak hem de uzman hemşire sıkıntısı çekilen pozisyonlarda yapılan görevlendirmelerde çalışan hemşirelerin gelişimlerini destekleyerek, bakım kalitesini arttırmak amacıyla dijital-sağlık, sanal bakım gibi gelişmelerin paylaşılıp desteklenmesi, mentörlük ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanması oldukça önemlidir (29, 32).

Hemşirelerin Değerinin Toplum Düzeyinde Tanınması, Toplum Sağlığının Sürdürülmesinde ve Geliştirilmesinde Hemşirelerin Liderliğinden Faydalanılması ve Aktif Katılımlarının Sağlanmasına Yönelik Planlamalar Yapılmalıdır.

Hemşirelerin pandemi sürecindeki rol ve performanslarının tüm dünya tarafından kabul edilmesi ile, sağlık politikalarının geliştirilmesi ve yönetilmesi konusunda hemşire liderlerin sürece dâhil edilmesinin önemi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle devletlerin üst düzey yetkililerinin sağlık politikalarına yönelik girişimler konusunda hemşireler ile iletişimde olmaları, görüş almalarıyla aktif katılımlarını desteklemeleri hem toplum sağlığının sürdürülmesine hem de gelecek pandemi risklerinin holistik hizmet çerçevesinde kontrol altına alınmasını sağlayacaktır (8, 29, 33).

Ülkemizde de hemşirelerin COVID-19 pandemisi süreci boyunca deneyimledikleri zorluklar ve ilettikleri talep ve görüşler doğrultusunda Türk Hemşireler Derneği de 27 Nisan 2020 tarihinde ‘COVID- 19 Mevcut Durum Analizi Raporu’ başlıklı bir rapor yayınlamış ve hemşirelerin bu süreçte desteklenmesi çağrısında bulunmuştur (34).

SONUÇ

COVID-19 pandemisi ile, toplum sağlığını koruma ve hastalık durumlarında ortaya çıkan tedavi protokolleri ve yönetimi, bu süreçte etkin olarak rol alan hemşirelerin de en önemli sorumlulukları arasında yer almaktadır. Tedavilerin klinikte hemşireler tarafından uygulanması, etkilerinin takibi, kayıt altına alınması ve bakım süreci hemşirelerin temel sorumluluklarıdır. Ayrıca tanı alan hastanın taburculuk sonrası izolasyon süreci, uyumu ve ailesinin korunması hususunda hemşirelerin hastanın durumuna ve ihtiyaçlarına yönelik olarak doğru bir taburculuk planı oluşturması toplum sağlığının korunması açısından da oldukça önemlidir. Konu ile ilgili literatürün sürekli olarak değişiklik göstermesi ve hemşirelerin gelişmelere yönelik olarak sürekli bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda hemşirelik kuruluşları tarafından yayımlanan bildiriler, hizmet içi eğitimler ve yöneticiler tarafından sunulan ödüllendirmeler ile hemşirelerin hem COVID-19 pandemisine yönelik düşüncelerinin iyileştirilmesi hem de sunulan sağlık hizmetinin kalitesinin arttırılabileceği düşünülmektedir. Konu ile ilgili gerçekleştirilecek diğer çalışmaların ışığında hem sağlık

çalışanlarının uygulanan tedavi protokolleri konusundaki sağlıklı bilgiye ulaşımı sağlanabilirken hem de pandeminin toplumsal alanda daha etkin olarak yönetilebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

1. He F, Deng Y, Li W. Coronavirus disease 2019: What we know? *J Med Virol.* 2020; 92(7): 719725.
2. World Health Organization [Internet]. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19, 2020. [cited 11 Mar 2020]. Available from: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>
3. Velavan TP, Meyer CG. The COVID-19 epidemic. *Trop Med Int Health.* 2020; 25(3): 278-80.
4. Landi F, Barillaro C, Bellieni A, Brandi V, Carfi A, D'Angelo M, et al. The New Challenge of Geriatrics: Saving Frail Older People from the SARS-COV-2 Pandemic Infection. *J Nutr Health Aging.* 2020; 24(5): 466-70.
5. Guo Y-R, Cao Q-D, Hong Z-S, Tan Y-Y, Chen S-D, Jin H-J, et al. The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak—an update on the status. *Military Medical Research.* 2020; 7(1): 1-10.
6. Rothan HA, Byrareddy SN. The epidemiology and pathogenesis of coronavirus disease (COVID-19) outbreak. *J Autoimmun.* 2020; 109: 102433.
7. World Health Organization [Internet]. Clinical management of severe acute respiratory infection when novel coronavirus (2019-nCoV) infection is suspected: interim guidance. Clinical management of severe acute respiratory infection when novel coronavirus (2019-nCoV) infection is suspected: Interim guidance; 2020 [cited 13 Mar 2020]. Available from: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/330893>
8. Remuzzi A, Remuzzi G. COVID-19 and Italy: what next? *The Lancet.* 2020; 315: 1225-5.
9. Sağlık Bakanlığı [Internet]. Yeni Koronavirüs Hastalığı, 2020 [cited 13 Mar 2020]. Available from: <https://covid19.saglik.gov.tr/>
10. Kang L, Li Y, Hu S, Chen M, Yang C, Yang BX, et al. The mental health of medical workers in Wuhan, China dealing with the 2019 novel coronavirus. *Lancet Psychiatry.* 2020; 7(3): e14.
11. Lai J, Ma S, Wang Y, Cai Z, Hu J, Wei N, et al. Factors associated with mental health outcomes among health care workers exposed to coronavirus disease 2019. *JAMA network open.* 2020; 3(3): e203976-e.
12. Jackson D, Bradbury-Jones C, Baptiste D, Gelling L, Morin K, Neville S, et al. Life in the pandemic: some reflections on nursing in the context of COVID-19. *Journal of Clinical Nursing.* 2020; 12: 1-3.
13. Houghton C, Meskell P, Delaney H, Smalle M, Glenton C, Booth A, et al. Barriers and facilitators to healthcare workers' adherence with infection prevention and control (IPC) guidelines for respiratory infectious diseases: a rapid qualitative evidence synthesis. *Cochrane Database of Systematic Reviews.* 2020; 4(4):CD013582.
14. Shanafelt T, Ripp J, Trockel M. Understanding and addressing sources of anxiety among health care professionals during the COVID-19 pandemic. *JAMA.* 2020; 323(21): 2133-4.
15. Greenberg N, Docherty M, Gnanapragasam S, Wessely S. Managing mental health challenges faced by healthcare workers during covid-19 pandemic. *BMJ.* 2020; 368: m1211.
16. Mo Y, Deng L, Zhang L, Lang Q, Liao C, Wang N, et al. Work stress among Chinese nurses to support Wuhan in fighting against COVID-19 epidemic. *Journal of nursing management.* 2020; 28(5): 1002-9.
17. Li Z, Cheng J, Zhou T, Wang S, Huang S, Wang H. Evaluating a Nurse Training Program in the Emergency Surgery Department Based on the

- Kirkpatrick's Model and Clinical Demand During the COVID-19 Pandemic. *Telemed J E Health.* 2020; 26(8): 985-91.
18. Labrague LJ, De los Santos J. Fear of Covid-19, psychological distress, work satisfaction and turnover intention among frontline nurses. *Journal of Nursing Management.* 2020; 00: 1-9.
19. Labrague L, Hammad K, Gloe D, McEnroe-Petite D, Fronda D, Obeidat A, et al. Disaster preparedness among nurses: a systematic review of literature. *International nursing review.* 2018; 65(1): 41-53.
20. Sanders JM, Monogue ML, Jodlowski TZ, Cutrell JB. Pharmacologic Treatments for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Review. *JAMA.* 2020; 323(18): 1824-36.
21. Cascella M, Rajnik M, Cuomo A, Dulebohn SC, Di Napoli R. Features, Evaluation and Treatment Coronavirus (COVID-19). *StatPearls. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2020.*
22. Kalil AC. Treating COVID-19—off-label drug use, compassionate use, and randomized clinical trials during pandemics. *JAMA.* 2020; 323(19): 1897-8.
23. Cao B, Wang Y, Wen D, Liu W, Wang J, Fan G, et al. A trial of lopinavir-ritonavir in adults hospitalized with severe Covid-19. *N Engl J Med.* 2020 7; 382(19): 1787-99.
24. Biot C, Daher W, Chavain N, Fandeur T, Khalife J, Dive D, et al. Design and synthesis of hydroxyferroquine derivatives with antimalarial and antiviral activities. *J Med Chem.* 2006; 49(9): 2845-9.
25. Gao J, Tian Z, yang X. breakthrough: chloroquine phosphate has shown apparent efficacy in treatment of COVID-19 associated pneumonia in clinical studies. *Biosci Trends.* 2020; 14(1): 72-3.
26. Russell CD, Millar JE, Baillie JK. Clinical evidence does not support corticosteroid treatment for 2019-nCoV lung injury. *The Lancet.* 2020; 395(10223): 473-5.
27. Choi KR, Skrine Jeffers K, Cynthia Logsdon M. Nursing and the novel coronavirus: Risks and responsibilities in a global outbreak. *J Adv Nurs.* 2020 Jul;76(7):1486-7.
28. Baykara ZG, Eyüpoğlu G. COVID-19 Pandemisinde hemşirelik bakımı. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi.* 2020; 9-17.
29. International Council of Nurses [Internet]. ICN COVID-19 Top Priorities [cited Apr 2020]. Available from: https://www.icn.ch/system/files/documents/2020-04/ICN%20briefing_COVID19_Top_priorities_ENG.pdf
30. World Health Organization. Rational use of personal protective equipment for coronavirus disease (COVID-19) and considerations during severe shortages: interim guidance, 6 April 2020. *World Health Organization; 2020.*
31. Lancet T. COVID-19: protecting health-care workers. *Lancet (London, England).* 2020; 395(10228): 922.
32. Schwerdtle PN, Connell CJ, Lee S, Plummer V, Russo PL, Endacott R, et al. Nurse Expertise: A Critical Resource in the COVID-19 Pandemic Response. *Annals of Global Health.* 2020; 86(1): 49.
33. World Health Organization [Internet]. Nurses and midwives critical for infection prevention and control [cited 30 Apr 2020]. Available from: <https://www.who.int/infection-prevention/tools/core-components/CCs-and-MinReq.pdf>
34. Türk Hemşireler Derneği [Internet]. COVID-19 Mevcut Durum Analizi Raporu -Türk Hemşireler Derneği [cited 10 Nov 2020]. Available from: <http://www.thder.org.tr/uploads/files/EK-SB-Hemşirelerin-Durum-Analizi-5.Rapor.pdf>